

Kaçar Hanedanı Döneminde (1795-1925) İran'da İrşad Faaliyeti Yürüten Nakşbendî-Hâlidî Şeyhleri

Abdulcebbar KAVAK*

Özet

İran, Asya'dan Ortadoğu'ya uzanan göç ve ticaret yollarının keşiştiği önemli bir coğrafya da yer almaktadır. Bu coğrafya üzerinde çok sayıda devlet kurulmuş ve birçok Hanedan yönetimi ortak olmuştur. Yaklaşık bir buçuk asır boyunca İran'a egemen olan Kaçarlar, Orta Asya'dan İran topraklarına göç etmiş Türk boylarından biridir. 1795'te Muhammed Ağa Han ile başlayan Kaçarlar dönemi 1925'te Ahmed Şah ile son bulmuştur.

XIX. Asrın başında Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin gayretleriyle Irak'ta filizlenen Nakşibendî-Müceddidî hareketin, Hâlidilik adıyla İran'ın kuzeybatısındaki Sünnî halk ile İran-Azerbaycan sınırındaki Sünnî Taliş bölgesinde yayıldığı bilinmektedir. İlmî ve tasavvufî faaliyetlerin yanında çoğu zaman siyasî ve toplumsal hadiseler de müdâhil olan Nakşbendî-Hâlidî şeyhlerinin İran'daki faaliyetleri, Kaçarların Osmanlı ve Rusya ile olan ilişkilerinde önemli bir faktör olarak dikkate alınmalarına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kaçar Hanedanı, İran, Tasavvuf, Nakşbendî-Hâlidî Şeyhleri, Şeyh Osman Sirâceddin, Seyyid Tâhâ Hakkârî

Activities of Naqshbandî-Khâlidî Sheikhs in Iran During The Qajar Dynasty (1795-1925)

Abstract

Iran, stretching from Asia to the Middle East at the intersection of immigration and trade routes is located an important geography. This geography was established and many many States on the dynasty has been common to management. Qajar, who ruled for nearly one and a half centuries in Iran, are one of the Central Asian Turkish tribes have migrated to the territory of Iran. Qajar period began with Muhammad Aga Khan in 1795 ended with Ahmad Shah in 1925.

At the beginning of the 19th century, Naqshbandî-Mujaddidî movement, burgeoning with the efforts of Mawlana Khalid-i Baghdadi in Iraq, is known to spread among the Sunnî population in Northwestern Iran and Sunnî Talysh region bordering Iran and Azerbaijan. Besides the scientific and mystical activities often involved in political and social events of Naqshbandî-Khâlidî Sheikhs activities in Iran, has led to the Qajars relations with Ottoman and Russian as an important factor in the consideration.

Key Words: Qajar Dynasty, Iran, Sufism, Naqshbandî-Khâlidî Sheikhs, Sheikh Osman Sirâjaddîn, Seyyid Tâhâ Hakkârî

* Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf A.B.D.
akavak@agri.edu.tr

Giriş

Günümüzde İslâm dünyasındaki en geniş topraklara sahip ülkelerin başında yer alan İran, ilkçağlardan beri sahip olduğu stratejik konumunu koruya gelmiştir. Ahameni kralı II. Kyros'un Pers topluluklarını birleştirmek suretiyle kurduğu imparatorluk¹ ile Fars Eyaletinin hükümdarı olan Sasan tarafından kurulan Sasani İmparatorluğu,² İran'ın İslam öncesi toplumsal hayatı ve kültürü üzerinde derin izler bırakmıştır.

Göç ve ticaret yollarının önemli bir kavşağını oluşturan İran'ın İslamî fetihlerden³ sonra da ehemmiyetini koruduğu bilinmektedir. Bu arada İran, İslam coğrafyasına dâhil olmakla beraber tamamen Arap kültürünün etkisine girmemiş ve Fars kültürünü devam ettirmiştir. Bu nedenle İran toprakları üzerinde kurulan Gazneliler ve Selçuklular gibi Türk devletleri ile İran'ın farklı bölgelerine yayılan Türk boyları⁴ Fars kültürü içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁵

İran, İslam dünyasındaki gelişmelerden en çok etkilenen coğrafyalardan biri olarak tasavvuf ve tarikatların faaliyetlerine de yoğun olarak sahne olmuş, hatta bazı tarikatlara beşliklik yapmıştır. Kâzerûniyye, Kâdiriyye, Çiştîyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Nûrbahşiyye, Safeviyye ve Nakşibendiyye gibi çok sayıda tarikatın faaliyetleri İran'ın toplumsal yapısı üzerinde uzun süre etkisini devam ettirmiştir.⁶

1 Esko Naskali, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), 2000, /XXII, 394; Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, çev.: Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011), s. 59.

2 Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 80.

3 Miladi VII. Asrın ilk yarısında gerçekleşen bu fetihler için bk. Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdih, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), II, 143-145, 151, 167.

4 J.H. Kramers, "İran, Tarihi ve Etnografik Bakış", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (IA), (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, V/2, 1019.

5 Yılmaz Karadeniz, *İranda Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (İstanbul: Bakış Yayınları, 2006), s. 9-10.

6 Leonard Lewisohn, *Miras-ı Tasavvuf /I-II*, çev.: Mecdüddin Keyvânî, (Tahran: Neşr-i Merkez, 1384), I, 32-718, II, 8-493; Lawrence G. Potter, "Moğollar Sonrası İranda Süfiler ve Sultanlar", çev.: Hanifi Şahin, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 28/(2011/2), s. 215-222.

XIX. asır ile XX. Asrın ilk çeyreğinde İranda iktidarı elinde bulunduran Kaçarlar dönemi, aynı zamanda Nakşibendî-Müceddidiliğin Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ile Ortadoğu'da ciddi ivme kazandığı bir sürece denk gelmektedir. Kaçarlar döneminde Mevlânâ Hâlid ve halifeleri, Irak-İran sınırı boyunca ve Hazar Denizine kadar uzanan kuzeybatı şehirlerinde önemli bir varlık göstermiş ve toplumsal kabul görmüşlerdir.

1. İranda Kaçarlar Dönemi

Kaçarların kökeni hakkında bazı farklı iddialar ortaya atılsa da⁷ ağır basan görüş onların Türkistan'da yaşayan Türk boylarından biri olduklarıdır.⁸ Kaçarlar, Safeviler döneminde özellikle de Şah İsmail ve Şah Tahmasb tarafından idarî ve askerî görevlere getirilerek tecrübelerinden istifade edilmiştir.⁹ Nadir Şah dönemindeki iç karışıklıklara şahit olan Kaçarların Zendliler dönemine gelindiğinde silahlı mücadeleye başladıkları görülür. Kerim Han Zend'in 1779'da ölümü ve Cafer Han Zend'in 1786'da öldürülmesi iktidar kavgası ve iç karışıklıkları getirmiştir. Bu durumdan istifade eden Ağa Muhammed Han, İranda Kaçarları organize ederek başkentleri Şîrâz olan Kürt Zend Hanedanı'nın yönetimine son vermiş ve Tahran'ı başkent yapmak suretiyle 1795'te Kaçarlar döneminin ilk yöneticisi ve İran Şahı olarak tahta oturmuştur.¹⁰

19. asrın ilk çeyreğinde Kaçar Hanedanı'nın yönettiği İran, dünyadaki büyük devletler arasında zikredilir.¹¹ Bununla beraber 19. asır, Batılı devletlerin siyasi, askerî ve teknik alanda ilerledikleri, buna mukabil içinde İran'ın da yer aldığı Ortadoğu ülkelerinin gerilediği bir dönemdir. Bu asırda İranda zayıflayan sadece yöneticiler olmamış, ülkede hâkim olan Fars geleneği de bu ortamdan nasibini almıştır.¹²

Osmanlı imparatorluğu bünyesinde yaşayan çok sayıda millet ve topluluğun Batının kışkırtmalarıyla ayaklandıkları ve toplumsal huzursuzlukların baş gösterdiği bu dönemde, benzer sıkıntılar İranda da yaşanmıştır. Başını İngiltere ve Fransa'nın çektiği Batılı ülkeler ile Rusya, İran'la daha fazla ilgilenmeye başlamışlardır. Zamanla Rusya İran'ın kuzeyinde etkisini arttırırken, İngiltere ülkenin güneyinde faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır.¹³ Bu ülkelerin İran ile sadece siyasi se-

7 Kaçarların XV. Yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'nun Bozok (Yozgat) bölgesinden Kuzey Azerbaycan'a göç ederek Gence dolaylarına yerleşen Akça Koyunlu, Akçalı ve Şam Bayatı Türkmen obalarına mensup oldukları belirtilir. Bk. Faruk Sümer, "Kaçarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), 2001, XXIV, 51.

8 Karadeniz, *İranda Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, s. 40-41.

9 Sümer, "Kaçarlar", s. 51.

10 Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1994), V, 108; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İran, Osmanlı İran Münasebetleri", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), İstanbul 2000, XXII, 408; Sümer "Kaçarlar", s. 51; Karadeniz, *İranda Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, s. 68.

11 Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VI, 364.

12 M.G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev.: Komisyon, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), III, 252.

13 Sümer, "Kaçarlar", s. 52.

beplerle ilgilenmedikleri aşikârdır. İranda bulunan zengin petrol rezervlerinin de bunda belirleyici olduğu muhakkaktır.

İran şahı olarak tahta oturan Kaçar Hanedanı mensupları ve iktidar dönemleri şöyledir:¹⁴

1. Ağa Muhammed Han (1795-1797)
2. Feth Ali Şah (1797-1834)
3. Muhammed Şah (1834-1848)
4. Nasiruddin Şah (1848-1896)
5. Muzafferüddin Şah (1895-1906)
6. Muhammed Ali Şah (1906-1909)
7. Ahmed Şah (1909-1925)

İranda bir buçuk asra yakın yönetimi elinde bulunduran Kaçar Hanedanı, başa geldikleri ilk yarım asırlık dönemde daha önce Safevîlerin uyguladıkları yönetim modelini devam ettirmiş,¹⁵ merkezi bürokrasiden yoksun olarak ve daha çok aşiret reisleri, ruhani liderler, büyük tüccarlar ve büyük toprak ağaları gibi yerel düzeydeki otoritelerle yönetimi paylaşmışlardır.¹⁶ İrân'ın sahip olduğu köklü devlet geleneği ve geçmişi göz önünde bulundurulduğunda Kaçarların, İrân'ın devlet yönetimindeki standartların gerisinde kaldıkları söylenebilir.

Kaçarlar, yönetici olarak meşruiyetlerini güçlendirmek ve toplumsal tevccühü arttırmak adına bazı tarihî ve dinî argümanları kendilerine referans olarak almışlardır. Bunlar içinde en etkin olanları şüphesiz Şii kültürünü yansıtan dinî simge ve sembollerdir.

Yönetimlerini kolaylaştırmak adına dinî bir kisveye bürünen Kaçarlar, kendilerini Şiîliğin bekçileri, Kur'an'ın muhafızları, müminlerin komutanları ve İmam Ali'nin kılıcını kuşananlar olarak ilan etmiş ve Avrupa'daki tiyatro binalarının benzerlerini İranda açarak İmam Hüseyin'in şehadetinin anıldığı Muharrem törenlerine modern bir veçhe kazandırmaya çalışmışlardır.¹⁷

2. Kaçarlar Döneminde Hâlidilik

Hâlidiliğin Irak'ta ortaya çıkıp yayılmaya başladığı 1811-1822 yılları, Kaçar Hanedanı'nın da İranda nüfûzunu arttırmaya ve ülkede hâkimiyetini pekiştirmeye çalıştığı bir döneme denk gelmektedir. İranda Kaçar Hanedanlığını bir devlete dönüştürmek için ilk girişimlerde bulunan kişi Ağa Muhammed Han'dır. Fakat

14 Sümer, "Kaçarlar", s. 52.

15 Sümer, "Kaçarlar", s. 52.

16 Ervand Abrahamian, *Modern İrân Tarihi*, çev.: Dilek Şendil, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), s. 20; Mohammad Reza Djalili veThierry Kellner, *İrân'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev.: Reşat Uzmen, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2011), s. 36-39.

17 Abrahamian, *Modern İrân Tarihi*, s. 21-22.

onun 1797'de Şuşi'de öldürülmesinden dolayı¹⁸ temelini attığı Kaçar Devletinin geleceğini belirlemek yeğeni Feth Ali Mirza'ya kalmıştır.

Feth Ali Mirza'nın tahta oturduğu 1797 yılında Mevlânâ Hâlid, memleketindeki âlimlerden ilim tahsil etmesinin yanı sıra İranda o dönem ilim merkezlerinden olan Senendec'e giderek Muhammed Kasım es-Senendeci'den (ö. 1234/1818) matematik, hendese, astronomi gibi ilimleri almıştır.¹⁹ Yaklaşık bir yıllık bir medrese eğitimi sonunda hocasından ilim icazeti alan Mevlânâ Hâlid memleketi Süleymaniye'ye dönmüş ve Baban Beyliğinin en büyük medresesi olan Abdurrahman Paşa Medresesi'nde müderrislik görevini üstlenmiştir.²⁰

Mevlânâ Hâlid'in Hindistan'ın Delhi şehrinde bulunan Müceddidî Dergâhı postnişini Şah Abdullah Dihlevî'den tasavvufî eğitim almak için İran üzerinden yaptığı seyahat bir süredir savaş ve karışıklığın yaşandığı Kandeher ve Herat bölgelerinde sulh ve sükûnetin sağlandığı 1809 yılına rastlamaktadır. Nitekim Kaçarların Afganistan bölgesindeki etkisi 1829'a kadar devam etmiştir.²¹

Kaçar Hanedanı'ndan Feth Ali Mirza'nın yönetimde bulunduğu yıllar Mevlânâ Hâlid'in Irak'ın Kürtlerin meskûn olduğu bölgelerinin dışında, başkent Bağdat'ta da Hâlidîliği güçlü bir şekilde temsil ettiği ve ciddi bir toplumsal altyapıyı sağladığı bir dönemdir. Mevlânâ Hâlid, Feth Ali Mirza döneminde yetiştirdiği halifeleriyle Irak dışında Anadolu ve Osmanlı'nın payitahtı olan İstanbul'dan Kafkasya bölgesine, Suriye'den Hicaz'a ve Mısır'dan İranda'ya kadar geniş bir alanda tarikat neşrini gerçekleştirmeyi başarmıştır. Mevlânâ Hâlid'in 1242/1827'de vefatının ardından görevli oldukları bölgelerde irşad faaliyetlerini yürüten yüzü aşkın halifesi, Hâlidî tasavvuf geleneğine bağlı kalarak bir taraftan yüzlerce yeni halife yetiştirmek suretiyle tarikatın yayılma alanını daha da genişletirken diğer taraftan tarikatın nüfuzunu da ikiye katlamışlardır.

Feth Ali Şah'dan sonra İranda yönetimi devralan Muhammed Şah döneminde Anadolu, Irak, İran, Kafkasya ve Hicaz bölgesinin en yaygın ve etkin tarikatı Hâlidîlik olmuştur. İranda asırlardan beri Sünnî bölgelerde çok yaygın olan Kadirîlik, Hâlidîlik karşısında ikinci sıraya gerilemiştir. Bununla beraber Mevlânâ Hâlid ve halifelerinin İranda'daki faaliyetleri daha çok sınır bölgelerinde yaşayan Sünnî halk ile sınırlı kalmış ve çoğunlukla Şii halkın yaşadığı iç bölgelere sirayet edememiştir. İranda'nın kuzeybatısında Sünnî Kürtlerin yaşadığı şehirler ile Hazar denizinin güneybatısı ve Azerbaycan Cumhuriyeti sınırında yer alan Taliş bölgesinde meskûn Türkler ve Basra Körfezinin güneyinde yer alan ve çoğunlukla Sünnî

18 Sümer, "Kaçarlar", s. 52; Karadeniz, *İranda Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, s. 72.

19 Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye fi âdâbbi't-tarikati'n-Nakşebendiyye ve'l-behçeti'l-Hâlidîyye*, (Mısır: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1310), s. 32; Abdülkerim Müderris, *Ulemâunâ fi hidmeti'l-ilmî ve'd-dîn*, (Bağdat: Dâru'l-Hürriyye, 1983), s. 185.

20 Müderris, *Ulemâunâ*, s. 185.

21 Karadeniz, *İranda Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, s. 79.

Araplarla meskûn Bender Abbas ve Ebuşehr iskelelerine kadar uzanan sahil şeridi, Hâlidî şeyhlerinin Kaçarlar dönemindeki faaliyet alanlarını oluşturmuştur.

Yukarıda bahsedilen bölgelerden çoğunlukla Sünnî Kürtlerin yaşadığı ve Anadolu'ya sınırı bulunan Urmiye ve kuzeyindeki şehirlerde Şemdinli'yi merkez edinen Nehri ailesi'ne mensup Hâlidî şeyhleri faaliyet yürütmüşlerdir. Bunlardan Kaçarlar döneminde adından en çok bahsedilenler sırasıyla Seyyid Tâhâ, Seyyid Muhammed Salih, Seyyid Ubeydullah ve Seyyid Muhammed Sıddık'tır. Daha güneyde Irak sınırına yakın İran şehirlerinden Sine, Merivan, Mahabat, Sakız ve Bukan gibi şehirlerde ise Tavilî ailesi'ne²² mensup Hâlidî şeyhleriyle onların görevlendirdikleri halifeleri faaliyet göstermişlerdir. Bunlardan, Şeyh Osman Sirâceddin, Şeyh Muhammed Bahâeddin, Şeyh Ömer Ziyâeddin, Şeyh Alaaddin ve Şeyh Şemseddin Yûsuf Burhanî ilk akla gelen Hâlidî şeyhleridir. Yine Tavilî ailesine mensup şeyhlerin görevlendirdiği bazı halifeleri de Taliş bölgesinde tedrisat ve irşad ile uğraşmışlardır. Hacı Mahmud Kürdistanî, Şeyh Şihabüddin Talişi, Şeyh Ali Anberanî bunlardandır.²³

İranda Basra Körfezinin güneyine düşen ve çoğunlukla Sünnî Arapların yaşadığı sahil bölgesinde de, Hâlidiliğin yayıldığı ve hatm-i hâcegân yapılarak Osmanlı padişahlarına duâ edildiği bilinmektedir.²⁴ Bu sahil şeridindeki Sünnî Araplar arasında tarikatın yayılmasında Mevlânâ Hâlid'in Ahsâ bölgesi ile Basra şehrine görevlendirdiği talebesi Şeyh Hüseyin b. Ahmed ed-Dûserî (ö. 1247/1831) ve onun halifesi olan Şeyh Ebûbekir b. Muhammed el-Ahsâî (ö. 1270/1853)'nin²⁵ etkili olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'lı talebelerinden Basra Kadısı olarak görev yapan Seyyid Abdülkadir Haydarî'nin de, hac vazifesini ifa etmek üzere Hicaz'a giderken Basra şehrine uğrayan çok sayıda kişiye yardımcı olmak suretiyle²⁶ dolaylı da olsa Hâlidiliğin neşrine katkı sağladığı söylenebilir.

Feth Ali Şah döneminde özellikle Rusların Kafkasya'da, İranlıların da İran'ın kuzeybatısı ve Hazar denizi kıyılarındaki şehirlerde yürüttüğü politikalarda Hâlidî mensuplarının ağırlığı hissedilmeye başlanmış, İran-Osmanlı-Rus ilişkilerinde Hâlidîler karar mercilerinin mutlaka dikkate almaları gereken bir tasavvufi topluluk haline gelmişlerdir. Kafkasya'da Şeyh Şamil ve Müridizm hareketi²⁷ ile Seyyid Tâhâ ve kardeşi Seyyid Muhammed Salih ile yeğeni Seyyid Ubeydullah'ın Hakkâri

22 Tavilî Ailesi, Irak-İran sınırında günümüzde Halepçe şehrine bağlı olan Tavile ve Biyâre köylerini merkez köklü bir ailedir. İlmî ve tasavvufî kimlikleriyle tanınmışlardır.

23 Hamit Algar, *Nakşibendilik*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), s. 316-318.

24 Komisyon, *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2010), s. 153.

25 Azzâvî, Abbas, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", *Mecelletü'l-mecma'îl-ilmiyyi'l-Kürdi*, 2/2 (1974), s. 210.

26 Muhammed Esâd Sahib, *Buğyetü'l-vâcîd fî mektûbâtı hazreti Mevlânâ Hâlid*, (Dimaşk: Matbaatu't-Terakkî, 1334), s. 183-184.

27 M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), s. 227.

ve İrandaki faaliyetleri²⁸ büyük devletleri zor durumda bırakacak kadar etkili olmuştur.

Muhammed Şah dönemi İrandaki bu Hâlidî nüfuzundan yararlanma çabalarının başladığı bir dönemdir. Muhammed Şah farklı vesilelerle Seyyid Tâhâ ve halifelerine iltifatlarda bulunmuş ve Seyyid Tâhâ'ya genelde devlet ricaline verilen tarzda hediyeler göndermiştir.²⁹ Bu dönemde Seyyid Tâhâ ve Hâlidî mensupları İran'ın Urmiye şehri başta olmak üzere ilmî, tasavvufî ve siyasî faaliyetlerini herhangi bir engellemeyle karşılaşmadan rahatlıkla yürütme fırsatını yakalamışlardır.

Nasirüddin Şah dönemi ise Seyyid Tâhâ ve kardeşi Seyyid Muhammed Salih için ilmî ve tasavvufî faaliyetlerden çok siyasî ve askeri faaliyetlerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Ne var ki Nasirüddin Şah'ın iktidara gelişiyle beraber, Seyyid Tâhâ ve Hâlidî mensuplarının Muhammed Şah dönemi kadar rahat davranmadıklarını ifade etmek gerekir. Zira 1853'te Osmanlı'nın Ruslara savaş ilan etmesi bölgeyi bir anda seferberlik alanına çevirmiş ve Seyyid Tâhâ, vefatından kısa bir süre önce İrandaki Kürtleri Ruslara karşı organize etmeye başlamıştır. Bu durum İran'la aralarında anlaşmalar bulunan Rusları rahatsız etmiş ve Seyyid Tâhâ ile kardeşi Seyyid Muhammed Salih'in Osmanlı lehine asker toplamaları ve Ruslara cihat ilan etmelerinin engellenmesi için baskılar yapılmıştır. Nasirüddin Şah Rusların bu baskıları karşısında daha fazla dayanamayınca faaliyetlerine fazla müdahale etmek istemediği Hâlidî mensuplarına karşı bazı askeri tedbirler almak bu arada Berdesor Tekkesi'nde bulunan Seyyid Muhammed Salih'i de³⁰ uygun bir dille İrandan ayrılması için ikna etmek zorunda kalmıştır.

1896 tarihine kadar devam eden Nasirüddin Şah dönemi Seyyid Tâhâ ve halifeleri için çok da uyumlu ve verimli bir dönem olduğu söylenemez. Zira İrandaki Kürtlerin yaşadığı şehirlerde Şah ve akrabaları olan yöneticilerin uyguladıkları baskılar ve kötü yönetimlerini ileri süren Seyyid Ubeydullah, hazırladığı binlerce savaştan oluşan ordusuyla 1880'de İran'ın kuzeybatısında bulunan birçok şehir ve kasabayı ele geçirmiştir. Bu savaş özelde Seyyid Tâhâ'ya bağlı Hâlidî mensupları, genelde ise İrandaki yaşayan Hâlidî şeyhleri ve onlara bağlı Kürt müridanı ile Kaçar yöneticileri arasında ciddi bir güven krizine yol açmıştır. Bölgede Hâlidî şeyhlerinin İran devleti nezdindeki itibarını sarsan Seyyid Ubeydullah hadisesi, İran Hâlidîleri açısından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir.

28 P.İ. Averyanov, *Osmanlı İran Savaşlarında Kürtler*(19. Yüzyıl), (İstanbul: Avesta Yayınları, 2010), s. 83-84.

29 M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendî*, (İstanbul: Kilim Matbaacılık, 2010), s. 16-17.

30 Hurşid Paşa, 1850'li yıllarda Berdesor'da Seyyid Muhammed Salih'in postnişin olduğundan bahseder. Bk. Hurşid Paşa, *Rihletu'l-hudûd beyne'd-Devleti'l-Osmâniyye ve İran*, çev.: Mustafa Zehran, haz. Es-Safsâfi Ahmed el-Kutürî, (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmi Li't-Tercüme, 2009), s. 383-384

3. Kaçarlar Döneminde İranda İrşad Faaliyeti Yürüten Nakşbendî-Hâlidî Şeyhleri

1795-1925 yıllarını kapsayan yüz otuz senelik Kaçar İktidarı döneminin yaklaşık bir asırlık bölümünde, Hâlidî şeyhlerinin İranda faaliyetlerinden bahsedilebilir. Hâlidîlik, İranda Mevlânâ Hâlid'in Mahabatlı halifesi Şeyh Resûl Savuçbulakî ile girmiş, 1823'te daha önce Hakkâri'de görevli olan Seyyid Tâhânın görev alanına Van vilayetinin de eklenmesi³¹ ile İranda'nın Urmiye şehri başta olmak üzere kuzeydeki şehirlerde yayılmaya başlamıştır. Diğer taraftan Havraman bölgesine görevlendirilen Şeyh Osman Sirâceddin et-Tavîlî ise Seyyid Tâhânın nüfuz alanına girmeyen daha güneydeki Mahabat, Merivan, Sakız ve Bukan gibi İranda şehirlerinde irşad faaliyetlerine hız vermiştir.

O halde İranda Hâlidîliğin yayılması Mahabatlı Şeyh Resûl hariç tutulduğunda, iki nüfuzlu ailenin gayretleriyle gerçekleşmiştir. Bu ailelerden biri Seyyid Abdullah Şemdîni ve yeğeni Seyyid Tâhânın mensubu oldukları Şemdîni veya Nehri nispetiyle bilinen ailedir. Bu aile daha çok Anadolu'da Hakkâri'yi, İranda ise Urmiye şehrini merkez edinen bir faaliyet yürütmüştür. Nehri ailesi Anadolu ve İranda yaşayan ve çoğunlukla Kürtçe'nin Kuzey Kurmancî lehçesini kullanan Kürtler arasında Hâlidîliği yaymışlardır. Bu aileye ait en önemli tekkeler Hakkâri'de Nehri Tekkesi ve İranda'nın Urmiye şehrinde bulunan Berdesor Tekkesi'dir.

Diğer aile ise Irak'ta Süleymaniye'nin Halepçe bölgesini İranda ise Sine şehrini merkez edinen Tavîlî ailesidir. Bu ailenin Hâlidî şeyhleri olan fertleri Şeyh Osman Sirâceddin'den başlamak üzere Kürtçe'nin Güney Kurmancî ve Goranî lehçelerinin konuşulduğu geniş bir alanda Hâlidîliği yaymışlardır. Bu aileye ait en meşhur tekkeler ise Halepçe'de Biyâre Tekkesi ile Tavîle Tekkesi, İranda ise Durûd Tekkesi'dir.

19. asrın ikinci yarısından itibaren Nehri ve Tavîlî aileleri İranda'daki etkin tasavvufi ve siyasî faaliyetlerinin yanında aynı zamanda Hâlidîliğin Ortadoğu'daki en yaygın iki silsilesini oluşturmuşlardır. Seyyid Tâhâ ile kuzeyde Van gölü havzasından Urmiye'ye, Şeyh Osman Sirâceddin ile de güneyde Süleymaniye şehrinden Mahabat, Merivan, Kirmaşan, Bukan ve Sakız şehirlerine kadar olan geniş bir alana kısacası Irak-İranda sınırının her iki tarafına Hâlidîliğin nüfûz etmesinin yolu açılmıştır. Zamanla sınırın her iki tarafında açılan Hâlidî tekkeleriyle yoğun bir ilmî ve tasavvufi hareketlilik başlatılmıştır. Bu durum ileride meydana gelecek birçok önemli siyasî ve toplumsal hadisede Hâlidî mensuplarının güçlü ve etkin bir şekilde yer almalarına yol açacaktır. Hâlidî halifelerinin Irak-İranda sınırındaki şehirlerde Sünnî halk üzerindeki güçlü tesirleri Kaçar Hanedanı'nın hoşuna git-

31 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, (Hevler: Çaphâne-i Ârâs, 2011), I, 329.

memiş ve zaman zaman bazı Hâlidî şeyhleri hapis ve sürgün cezalarına çarptırıldığı gibi bazıları da canlı canlı yakılmıştır.³²

Kaçarlar Dönemi ve devamında İran'ın farklı sınır bölgelerinde ilmî, tasavvufî ve siyasî faaliyetleri görülen Hâlidî şeyhlerinden tespit edebildiklerimiz şunlardır:³³

Şeyh Resûl Savuçbulakî(Mahabadî), Seyyid Tâhâ Nehrî (ö. 1269/1853), Seyyid Muhammed Salih Nehrî (ö. 1280/1864), Seyyid Ubeydullah Nehrî (ö.), Şeyh Osman Sirâceddin et-Tavîlî, Şeyh Muhammed Bahâeddin et-Tavîlî, Şeyh Ömer Ziyâeddin el-Biyârî, Şeyh Alaaddin el-Biyârî, Şeyh Necmeddin el-Biyârî, Şeyh Kemaleddin el-Biyârî, Şeyh Şemseddin Yûsuf el-Burhânî, Şeyh Hacı Mahmud Kürdistanî, Şeyh Şihabüddin Talişî, Şeyh Ali Anberanî (ö. 1320/1902), Şeyh Hacı Halife, Seyyid Abdülkadir el-Hüseynî, Şeyh Sofu Baba er-Rûşendeî (ö. 1320/1902), Şeyh Muhammed Said el-Anberanî (ö. 1369/1949), Hacı Seyyid Mahmud eş-Şerefi (ö. 1411/1991), Hâce Mahmud Celilî (ö. 1370/1951), Şeyh Mazhar Şefikî (ö. /1981), Şeyh Osman Sirâceddin-i Sâni (ö. 1417/1997).

3.1. Şeyh Resûl Savuçbulağı

Mevlânâ Hâlid'in Hindistan dönüşü bir müddet yanında kaldığı ve irşad izni verdiği³⁴ hocası Muhammed Kasım Senenedecî'yi (ö. 1234/1818) saymazsak, Şeyh Resûl, Mahabat bölgesinde tarikat neşriyle görevli ilk Hâlidî şeyhidir. Hayatı hakkında fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Âlim bir zat olduğu ve tedrisatla uğraştığı Mevlânâ Hâlid'in ona yazdığı bir mektuptan anlaşılmaktadır.³⁵ Mevlânâ Hâlid'in yanında tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra memleketi Mahabat'a giden Şeyh Resûl orada halkı irşad etmeye başlamıştır.

Şeyh Resûl'un İran'da karşılaştığı sorunları Mevlânâ Hâlid'le paylaştığı ve ondan görüş aldığı mektuplaşmalarından anlaşılmaktadır. Mevlânâ Hâlid, Şeyh Resûle yazdığı bir cevabî mektupta ona "Mevlânâ" lakabıyla hitap ederek³⁶ mal edinme hususunda şu tavsiyelerde bulunmuştur: "...Sizler de iyi bilirsiniz ki; "Salih mal salih insan için ne güzeldir" hadisi rivayet edilmiştir. Yine iyi bilirsiniz ki dünya malını ve dünyevi metaların elde edilmesini yeren çok sayıda âyet ve hadis vardır. "Dünya sevgisi bütün hataların başıdır" ve "Dirheme ve dinara köle olan helak olmuştur" hadisleri bunlardandır. Bu gibi işlerde keşif ve şuhûd ehli olan insanlara itimad edilmelidir. Onlar açıkça övülen malın kemâl ehli için olduğunu ve bizim gibiler için ise malın ancak vebal ve cefa olacağını söylemişlerdir."³⁷

32 Ya'kûb Serkis, *Mebâhis Irakîyye*, (Bağdat: Şirketü't-Ticâre ve't-Tibâati'l-Mahdüde, 1948), s. 255.

33 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 27-28, 82-83, 255-259; Algar, *Nakşibendilik*, s. 313-333; Ahmed Osman Ebûbekir, *el-Âsârü'l-kâmile*, haz.: Âzâd Ubeyd Sâlih, (Süleymaniye: Bingeş Jin, 2009), s. 71-138; Korkusuz, *Nehrîden Hazne'ye*, s. 16-17.

34 Hamid Katib Bisârânî, *Riyâzü'l-müşâkîn fi menâkıb-i Mevlânâ Hâlid Ziyâeddin*, Yazma nüsha, (Erbil 1316), s. 6.

35 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 283.(12. Arapça mektup)

36 Sahib, *Buğyetü'l-vâcîd*, s. 118-119.

37 Sahib, *Buğyetü'l-vâcîd*, s. 118-119(14. mektup)

3.2. Seyyid Abdullah Şemdîni

Hakkâri bölgesindeki ilk Hâlidî şeyhi olan Seyyid Abdullah Şemdîni hakkında çok az bilgiye sahibiz. Doğum tarihi bilinmemektedir. Seyyid Abdullah kardeşi Seyyid Ahmed ile beraber Şemdinli'ye gelerek Nehri köyü'ne yerleşmiştir.³⁸

Seyyid Abdullah dostlukları medrese yıllarına dayanan Mevlânâ Hâlid'den tarikat icâzeti aldıktan sonra Şemdinli'ye dönmüştür. Nehri köyü'ndeki medresesi hem tedrisat hem de irşad merkezi olarak kullanmıştır. Seyyid Abdullah'ın Nehri'deki irşad faaliyetlerine ve sohbetlerine İrândan kimlerin iştirak ettiği bilinmemektedir. Fakat İrânda uzun süre birlikte yaşadıkları Herkî Aşireti mensupları başta olmak üzere ikamet ettikleri bölgelerde daha önce Kadiri şeyhleri olarak kendilerine intisap eden çok sayıda müridanla iletişimlerinin devam ettiği söylenebilir. Sınırın İrân tarafında bulunan Berdesor köyü'ndeki tekkede irşad faaliyetlerine başlayan Seyyid Tâhâ, Nehri Tekkesi ile İrândaki Hâlidî mensupları arasında önemli bir köprü görevi görmüştür.

Seyyid Abdullah 1228/1813³⁹ tarihinde Nehri'de vefat etmiştir.⁴⁰

3.3. Seyyid Tâhâ Hakkârî

Türkiye-İrân sınırına yakın Humaro beldesinde doğan⁴¹ Seyyid Tâhâ'nın nebebi Abdülkadir Geylanî yoluyla Hz. Hasan'a dayanır.⁴² Seyyid Tâhâ'nın mensup olduğu aile, Hülagu'nun Bağdat'ı istila etmesinden sonra İrân sınırına yakın bir bölgeye göç ederek orada ikamet etmeye başlamış daha sonra Hakkâri bölgesinde Şemdinli'nin Nehri köyü'ne gelerek yerleşmişlerdir.⁴³

İlk eğitimini ailesinden alan Seyyid Tâhâ, Şemdinli'de başladığı medrese tahsilini Irak'ın Kerkük, Musul, Erbil ve Bağdat gibi şehirlerindeki medreselerde sürdürmüştür.⁴⁴ Seyyid Tâhâ medrese eğitiminin ardından amcası Seyyid Abdullah Şemdîni'nin yönlendirmesiyle tasavvufa yönelmiştir. Nehri, Şemdîni ve Geylanî gibi nispetlerle tanınan Seyyid Tâhâ, Şihabüddin, Seyyid Fedevî, İmamüddin ve Kutbu'l-irşâd ve'l-medâr gibi lakaplarla anılmıştır.⁴⁵ Seyyid Tâhâ kardeşi Seyyid

38 Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 13.

39 Seyyid Ubeydullah, Abdullah Şemdîni'nin 1235/1819'da vefat ettiğini ebced hesabıyla tarih düşerek ifade etmektedir. Bk. Ubeydullah Nehri, *Tuhfetü'l-ahbâb*, haz.: Seyyid İslam Duâğu, (Urumiye: İntişârâtı Hüseyini, 1978), s. 147.

40 Mustafa Kavuncu, *Seyyid Ahmed Arvasi Hayatı-Tefekkürü-Eserleri*, (İstanbul: Burak Yayınları, t.s), s. 19; Necati Akyüz, *Sâdât-ı Kirâm Âlemi*, (Yy.: Kahraman Ofset, t.y.), s. 117.

41 Nehri, *Tuhfetü'l-ahbâb*, s. 143.

42 Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 13-14.

43 Abbas Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmiiyi'l-Kürdi*, 2/2 (1974), s. 206-207, Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 13.

44 H. Kamil Yılmaz, "Tâhâ'l-Hakkârî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, (İstanbul: Şûle Yayınları, 1995), IX, 115; Kavuncu, *Seyyid Ahmed Arvasi*, s. 27; Akyüz, *Sâdât-ı Kirâm Âlemi*, s. 118.

45 Abdülmecid el-Hâni, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi hakâiki ecillâi'n-Nakşibendiyye*, (Erbil: Matbaatu Ârâs, 2009), s. 345; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 329; Sahib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 265; Abdürrezzak el-Beytâr, *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâli'e aşer I-III*, thk.: Muhammed Behçet el-Beytâr, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), II, 755; Yılmaz, "Tâhâ'l-Hakkârî", IX, 115; Kavuncu, *Seyyid Ahmed Arvasi*, s. 27; Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 14; Akyüz, *Sâdât-ı Kirâm Âlemi*, s. 118.

Muhammed Salih'i yerine postnişin olarak tayin ederek 1269/1853'te Nehri'de vefat etmiştir.⁴⁶

Mevlânâ Hâlid'in tasavvufî eğitimiyle bizzat ilgilendiği ve İran'ın Berdesor beldesine görevlendirdiği Seyyid Tâhâ, Kaçar Hanedanı'ndan Feth Ali Şah ve Muhammed Şah Dönemleri ile Nasiruddin Şah Döneminin ilk beş yılına şahit olmuştur. Amcası Seyyid Abdullah'ın vefatına kadar günümüzde İran'ın Urmiye şehrinin sınırları içinde yer alan Berdesor Tekkesi'nde irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Amcasından sonra Nehri Tekkesi'nde irşad postuna oturmuştur. Seyyid Tâhâ'nın Nehri Tekkesi'nde postnişin oluşu, gerek Anadolu gerekse İran tarafında Hâlidiliğin yayılması ve ciddi bir toplumsal destek edinmesinde önemli bir dönüm noktasıdır.

Seyyid Tâhâ'nın Mevlânâ Hâlid tarafından Şam'da yapılan son görevlendirilmesinde irşad alanına Van vilayeti de dâhil edilerek hem taltif edilmiş, hem de hitap ettiği coğrafya genişletilmiştir. Bu arada Seyyid Tâhâ, ailesinin yaklaşık yedi asırdan beri sınırın hem Osmanlı hem de İran tarafında sahip olduğu saygın konum ve nüfuzundan yararlanarak Hâlidiliği daha rahat yayma imkânı bulmuştur. Zira Seyyid Tâhâ'nın mensup olduğu Nehri ailesi bölgede Kadirî şeyhleri olarak tanınmakta ve uzun süreden beri tasavvufî faaliyette bulunmaktaydılar. Aileye tasavvufî mensubiyeti bulunan bölge halkının Seyyid Abdullah Şemdîni ile başlayan ve Seyyid Tâhâ ile devam eden yeni sürece kolayca adapte oldukları yürütülen başarılı hizmetlerden anlaşılmaktadır.

Seyyid Tâhâ Berdesor'da irşada başladığında İran'da Kaçar Hanedanı'ndan Feth Ali Şah işbaşındadır. Onun 1834'e kadar süren iktidarı dönemi Seyyid Tâhâ'nın çoğunluğu Anadolu ve Irak'tan olmak üzere halife yetiştirdiği bir döneme rastlamaktadır. Bu dönemde Seyyid Tâhâ'nın İran'daki faaliyetleri devam etmekle beraber İran'ın devlet ricaliyle münasebetleri hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Fakat 1826-1828 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında özellikle Hakkâri ve Urmiye bölgelerindeki Kürt aşiret reislerinin Rusya'nın Osmanlıya saldırması durumunda Ruslara karşı Osmanlı'nın yanında yer alacaklarını Seyyid Tâhâ'ya taahhüt ettikleri bilinmektedir.⁴⁷ Bu hadise İran'ın bölge halkı üzerindeki etkisinin zayıflığını, buna karşın Seyyid Tâhâ'nın Hâlidî şeyhi olarak bölgedeki nüfuzunu ve yürüttüğü irşad faaliyetlerinin olumlu sonuç verdiğini göstermesi açısından dikkate şayandır. Nitekim Osmanlı devletinin Anadolu ve Irak'ta bulunan Kürt beyliklerinin yönetimlerine son vererek merkezi yönetim sistemini yerleştirmeye çalıştığı 1830'lu yıllardan itibaren Seyyid Tâhâ ve temsil ettiği Hâlidî tasavvuf geleneği bölgede daha da etkili olacak ve Kürt beylerinden boşalan siyasî boşluğu Seyyid Tâhâ ve

46 Yılmaz, "Tâhâ'l-Hakkâri", s. 118; Abdurrahman Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidilik*, (İstanbul: Kitabevi, 2000), s. 147; Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 23.

47 Sinan Hakan, "Dini Bir Otoriteden Siyasi Bir Hüviyete: Seyyid Tâhâ -yı Nehri", *Uluslararası Mutasavvif Seyyid Tâhâ -i Hakkâri Sempozyumu*, (Hakkâri: Hakkâri Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 94-95.

halifeleri dolduracaklardır. Bu da Seyyid Tâhâ ve ailesini sınırın Anadolu ve İran arasındaki Sünnî Kürtler arasında daha güçlü bir konuma getirecek ve siyasî hadiselerde bölgedeki en etkin merci haline dönüştüreceklerdir.

Feth Ali Şah'ın otuz sekiz yıl beş aylık iktidarı 1834'teki ölümüyle son bulmuştur.⁴⁸ İran'da iktidarı devralan Muhammed Şah Döneminde ise Seyyid Tâhâ'nın konumundan istifade edilmeye çalışılmıştır. Urmiye ve kuzeyindeki şehirlerde kendisine bağlı binlerce müridin kısa bir sürede silahlı bir milis gücüne dönüşebileceğinin farkında olan İranlı yöneticiler Osmanlıya karşı bu gücü siyasî ve psikolojik baskı aracı olarak kullanabilmek amacıyla Seyyid Tâhâ'yı yanlarına çekmek istemişlerdir. Muhammed Şah'ın Seyyid Tâhâ'ya çok saygı duyduğu hatta gördüğü bir rüya üzerine Şîa yerine Ehl-i Sünnet düşüncesini benimsemeye ve Şafî mezhebine geçmeye karar verdiğinden bahsedilir.⁴⁹

Seyyid Tâhâ'nın, İran şahının bağışladığı Mergiver ve Tergever sancaklarındaki köyleri kabul etmemesi, şahın dikkatini çekmiş ve onu takdir ve taltif için son derece pahalı bir elbise ile elmas ve yakutlarla süslü bir asayı hediye olarak göndermiştir.⁵⁰ Fakat Seyyid Tâhâ, gönderilen bu hediyeleri bilahare Osmanlı Sultanı Abdülmecid'e göndererek hem yanlış anlaşılmayı önlemiş hem de Osmanlıya bağlılığını ifade etmiştir. Seyyid Tâhâ'nın İran'daki faaliyetlerinde mümkün olduğunca İranlı yöneticilerden uzak durduğu ve münasebetlerinde dikkatli davranıldığı görülür. Bunun en önemli sebebinin kendisini İran ve Şîa konusunda uyaran müridi Mevlânâ Hâlid olduğu aşikârdır. Mevlânâ Hâlid Seyyid Tâhâ'ya yazdığı bir mektubunda onu şu sözlerle uyarmaktadır:

“.....Kalbin Acem beldelerine meyiletmesini, öldürücü, ruhu kurutucu zehir biliniz. Nerede kaldı onların yanına gidilmesi. Onlara yakın olmaktan, tatlı dil kullanmaktan çok uzak olmalıdır. İnşallah bu kimselerle bir araya gelmezsiniz. Eğer Şah bile bizzat davet ederse, gitmemelidir. Nerede kaldı ki başkalarının davetine gidilsin. Böyle davete verilecek cevap şudur: “Biz derviş kimseleriz. Bizim işimiz dünyadan kesilmek ve İslam padişahına duâ etmek, insanların dinine hizmettir. Devlet reislerinin meclisinin edeplerini bilmeyiz.” Sana emrettiğim üzere ol, muhalefet etme.....”⁵¹

Seyyid Tâhâ, Muhammed Şah'ın kendisine gösterdiği saygı nedeniyle oluşan olumlu havada İran'daki tasavvufî faaliyetlerini daha da genişleterek devam ettirmiştir. Bu arada bölgedeki Kürt aşiretleri üzerindeki nüfûzu da iyice pekişmiş olan Seyyid Tâhâ'nın o dönem hayatta olan Hâlidî şeyhleri arasında Şeyh Osman Sirâceddin'den sonraki en etkin şahsiyet olduğu söylenebilir.

Muhammed Şah'ın 1848'de ölümü üzerine tahta çıkan Nasiruddin Şah Dö-

48 Karadeniz, *İnan'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, s. 144.

49 Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 16.

50 Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 16-17.

51 Muzaffer Taşyürek, *Hatme-i Hâcegân Sultanları*, (İstanbul: Hâcegân Yayınları, 2003), s. 150.

neminde de İran'daki faaliyetlerini sürdüren Seyyid Tâhâ'nın, İran'ın devlet ricali arasında önemli bir mevkiye sahip olan Abbas Mirza ve aile çevresiyle ilişkisi bulunmaktaydı. Abbas Mirza'nın, aslen Mukrî Kürtlerinden olan annesi aynı zamanda Seyyid Tâhâ'nın müridesiydi.⁵²

Seyyid Tâhâ vefatına yakın bozulmaya başlayan Osmanlı-Rus ilişkilerinde İran'daki Kürtler üzerindeki nüfuzunu Osmanlı lehine kullanmıştır. 1917'de Rusya'nın Anadolu'da işgal ettiği bölgelerin genel komiserliği görevini yapan Pyotr İvanoviç Averyanov'un "mürteci halife" diye tahkir ettiği⁵³ Seyyid Tâhâ'nın, 1853'te vefatıyla Ruslara karşı Hâlîdî mensuplarının organize ettiği hareketin sona ereceği düşünülürken bu defa da Seyyid Tâhâ'nın kardeşi Muhammed Salih Nehri Berdesor Tekkesi'ne gelerek kardeşinin vefatıyla yarım kalan faaliyetleri idame ettirmiştir. Bu durumdan son derece rahatsızlık duyan Rus makamlarının İranlı mevkidaşlarını uyardıkları ve baskı yaptıkları Averyanov'un şu sözlerinden anlaşılmaktadır.

"... Türkiye Kürtleri arasında tam bir ilgisizlikle karşılanan Bab-ı Âli, bu kez İran Kürtlerini bize karşı kıskırtmayı denedi. Bu amaçla Tebriz'deki İngiliz ve Türk konsolosları, İran Kürdistanı'nın her tarafına ajanlar gönderdiler. O zaman İran Kürtleri arasında Ruslara karşı savaş propagandasını, İran-Türk sınırı boyunca uzanan bölgelerde gezginlik yapan mürteci halife Seyyid Tâhâ yürütüyordu; daha önceleri Şeyh Şamil ile de ilişkisi vardı. Savaşın ilanından kısa bir süre önce halife Seyyid Tâhâ ölünce, onun görevini kardeşi Şeyh Salih üstlendi; Rusya'ya "cihat" ilan eden Şeyh Salih Berdesur'a yerleşti ve buradan İran ve Türkiye Kürtlerinin arasına savaş kıskırtıcısı ajanlar göndermeye başladı. İran Kürtleri çeteler halinde toplanmaya başlamıştı ve bizim topraklarımıza akınlar düzenlemeye hazırlanıyorlardı. Şeyh Salih'in yerleştiği Berdesor İran'ın sınırları içinde bulunduğundan, Rusya, İran'dan bu şeyhin tutuklanmasını ve kendine bağlı Kürtlerin tedip edilmesini talep etti. İran ikiye bölünmüş bir siyaset izliyordu ve kaçamaklı cevaplar veriyordu. Bu tür ihtilafların çözümü için Tuğgeneral Sankovskiy başkanlığında askeri-diplomatik bir heyetin Kafkasya'dan İran'a gönderilmesi gerekmişti. Sonunda bu heyet 1853 yılının Kasım ayında bizim yasal taleplerimizin İran hükümetince yerine getirilmesini temin etti. Şeyh Salih İran'dan sürüldü, İran Kürtlerinin gözetlenmesi için İran-Türk sınırına İran birlikleri yerleştirildi..."⁵⁴

Seyyid Tâhâ'nın postnişin olduğu Nehri Tekkesi Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus ilişkilerinde önemli bir merkez olarak öne çıkmıştır. Seyyid Tâhâ'dan sonra kardeşi Seyyid Muhammed Salih, ondan sonra da Seyyid Ubeydullah Nehri Hâlîdî

52 Keyumars Feyzî, *Kıyâmu Şeyh Ubeydullah Şemzînî Der Devre-i Nasirüddin Şah-ı Kaçar*, (İlam: İntişârât-ı Cevher-i Hayat, 1391), s. 17.

53 Pyotr İvanoviç Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler* (19. Yüzyıl), (İstanbul: Avesta Yayınları, 2010), s. 83.

54 Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, s. 83-84.

şeyhleri olarak gerek Osmanlı gerekse İran devlet ricali tarafından saygı görmüşlerdir.⁵⁵

3.4. Seyyid Muhammed Salih Nehrî

Seyyid Tâhâ'nın küçük kardeşidir. İlmî ve tasavvufî eğitimini abisinin yanında alan Seyyid Muhammed Salih, hem tadrîsat hem de tasavvufî hizmetlerde Seyyid Tâhâ'nın yanında bulunmuştur. İranda Kaçar Hanedanı'ndan Muhammed Şah ve Nasiruddin Şah dönemlerinde, Seyyid Muhammed Salih abisi Seyyid Tâhâ ile beraber, Kafkasya'da Şeyh İsmail Şirvanî (ö. 1264/1848)'nin Ruslara karşı başlattığı ve Şeyh Şamil (ö. 1288/1871) ile doruğa çıkan Gazavat(Mürîdizm Hareketi)'a Anadolu ve İran'daki Sünnî Kürtler arasında yaptıkları propagandalarla destek olmuşlardır.⁵⁶ 1853-1854 Osmanlı-Rus savaşında İran Kürtlerinin Ruslara karşı silahlandırılması ve cihada katılmaları hususunda önemli katkılar sağlamışlardır.⁵⁷

3.5. Seyyid Ubeydullah Nehrî

Seyyid Ubeydullah, Seyyid Tâhâ'nın oğludur. 1243/1828'de Nehrî'de dünyaya gelmiştir.⁵⁸ İlim ve tasavvufun beşiği denecek bir ortamda yetişen Seyyid Ubeydullah, hem babası Seyyid Tâhâ'dan hem de amcası Seyyid Muhammed Salih'den irşad icâzeti almıştır. Amcasının vefatından sonra Nehrî Tekkesi'nde posta oturan⁵⁹ Seyyid Ubeydullah, babası ve amcasının irşad faaliyetleriyle bölgede artan aile nüfuzunun farkında olarak hareket etmeye başlamıştır.

Seyyid Ubeydullah bir taraftan Hâlidî şeyhi olarak Anadolu ve İran'da yaşayan mürid ve mensupları üzerindeki etkisini arttırırken, diğer taraftan Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasıyla oluşan ve bir türlü doldurulamayan siyasi ve idarî boşluğu da değerlendirmeye başlamıştır. Bunun en bariz görüldüğü hadise 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıdır. Bu savaşta Hakkârî ve Van vilayetlerinde yaşayan bazı Kürt aşiretlerinden oluşturduğu hatırı sayılır bir silahlı güçle Osmanlı saflarında Ruslara karşı mücadele eden Seyyid Ubeydullah,⁶⁰ bölgede etkin ve sözü dinlenir bir lider olarak da faaliyet yürütebileceğinin farkına varmıştır.

1877-1878 Osmanlı Rus savaşı Seyyid Ubeydullah ve ona bağlı bölgedeki Hâlidî mensupları için yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. Çünkü Seyyid Ubeydullah, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar Nehrî ailesinin yürüttüğü Osmanlı yanlısı siyaseti benimsemekle beraber, bu tarihten sonra yeni bir siyasî düşünce

55 Muhammed Zeki el-Bervârî, *el-Kurd ve'd-devletü'l-Osmaniyye*, (Dimaşk: Dâru'z-zaman, 2009), s. 388.

56 Korkusuz, *Nehrî'den Hazne'ye*, s. 32.

57 Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler*, s. 83.

58 Nehrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, s. 141.

59 Abdulmecid es-Selefi, Tahsin İbrahim ed-Duski, *Mu'cemuş-şu'arâ'i'l-Kurd*, (Duhok: Sipirêz, 2008), s. 283-284.

60 Mehmed Arif Bey, *Başınza Gelenler*, sad.: Nihat Yazar, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1973), s. 138-139; Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, (Trabzon: K.T.Ü Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1996), s. 22.

içerisine girmiştir.⁶¹ 1880 yılında İran'a karşı başlattığı ve akabinde Osmanlı topraklarına da sıçrayan askeri harekât,⁶² Hâlidî şeyhleri olarak ailesinin uzun süredir yürüttüğü siyasetten çok net ve keskin bir ayrılışı ifade etmektedir.

Seyyid Ubeydullah, tasavvufi kimliğinden soyutlanmadan babası Seyyid Tâhâ ve amcası Muhammed Salih'in Şîa mezhebine bağlı Kaçar Hanedanı mensuplarına ve Ruslara karşı yürüttükleri mücadeleyi desteklemekle beraber, Osmanlı yanlısı tavırdan vazgeçmiştir. Seyyid Ubeydullah'a göre İran'da Şîa mezhebine bağlı Kaçarlarla, Sünnî düşünceyi temsil eden Osmanlı devleti Kürtler konusunda birbirinden çok da farklı değillerdir.⁶³ Bu düşünce ve faaliyetleriyle Seyyid Ubeydullah Botan Kürt beylerinden Bedirhan Bey'e benzetilebilir.

İran Şahı ve onun İran'ın birçok vilayetinde valilik yapan akrabalarının Kürtlere baskı ve zulüm yaptıklarını, Kürt aşiret reislerini haksız yere hapsedtikleri veya para cezasıyla cezalandırdıklarını⁶⁴ öne süren Seyyid Ubeydullah'ın kalabalık bir silahlı güçle İran'ın sınır şehirlerini ele geçirmesi, İranlı yöneticileri Hâlidî mensuplarına karşı sert tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu durumdan o dönem Urmiye, Mahabat, Merivan ve Sakız şehirleriyle daha kuzeyde Hazar denizine yakın bölgede bulunan Talişli Hâlidîler de nasiplerini almışlardır. Hâlidî şeyhlerinin Sünnî halk arasında irşad amaçlı da olsa dolaşmaları kısıtlanmıştır. Dahası toplumsal konularına göre göz hapsi, sürgün ve hapse atılmaya kadar farklı cezalara çarptırılmışlardır.⁶⁵

3.6. Şeyh Osman Sirâceddin et-Tavîlî

Şeyh Osman Sirâceddin 1195/1781 yılında günümüzde Kuzey Irak'ın Süleymaniye vilayeti sınırları içerisinde Irak-İran sınırında yer alan Tavîle köyünde dünyaya gelmiştir. Halepçe bölgesindeki saygın ailelerden birine mensup olan Şeyh Osman'ın soyu baba tarafından Hz. Hüseyine, anne tarafından ise Hz. Hasan'a dayanmaktadır.⁶⁶

Şeyh Osman küçük yaşta Kur'an-ı Kerim öğrendikten sonra Halepçe bölgesindeki medreselerde tahsil görmüş ve yirmi beş yaşında iken Bağdat'a gitmiştir.⁶⁷ Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'ta Abdülkadir Geylanî türbesinde kaldığı⁶⁸ 1226/1811

61 Seyyid Ubeydullah ve kendisinden önce bölgede etkili olmuş Nehri ailesi fertlerinin, Osmanlı devletinde görev almadıkları gibi Osmanlı hâkimiyetine karşı oldukları tezini savunanlar da bulunmaktadır. Bk. Feyzî, *Kıyâmu Şeyh Ubeydullah Şemzîni*, s. 69-70.

62 BOA, Y.PRK.A. 1298, Dosya No: 3, Gömlek No: 4; BOA, Y.PRK.UM. 1298, Dosya no: 4, Gömlek no: 81; Karadeniz, *İranda Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, s. 215-216; Robert Olson, *Târîhu'l-kifâhi'l-kavmiyyi'l-Kürdi*, çev.: Ahmed Mahmud el-Halil, (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2013), s. 27-28.

63 Ahmed Osman Ebübekir, *el-Âsâru'l-kâmile*, haz.: Âzâd Ubeyd Sâlih, (Süleymaniye: Bingey Jin Yayınları, 2009), I, 149.

64 Ebübekir, *el-Âsâru'l-kâmile*, I, 149-150.

65 Algar, *Nakşibendilik*, s. 312-338.

66 el-Beytâr, *Hilyetü'l-beşer*, II, 1052; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 9-10.

67 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 11.

68 Osman b. Sind el-Vâilî en-Necdî, *Asfa'l-mevârid min silsâli ahvâli'l-imam Hâlid*, (Mısır: el-Matbaatü'l-'ilmiyye, 1310), s. 64; el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-nediyye*, s. 39; İbrahim Fasih Haydarî, *el-Mecdu't-tâlid fi menâkibi-Şeyh Hâlid*, (İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1292), s. 34; el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 311.

yılında onu ziyaret eden Şeyh Osman, kendisinden tasavvufî eğitim almaya başlamış ve ilk halifesi olarak hilâfetnâme almıştır.⁶⁹

Mevlânâ Hâlid'in Şam'a gidişinden sonra Havraman bölgesine dönen Şeyh Osman, Biyâre ve Tavîle medreselerinde irşada başlamıştır.⁷⁰ Biyâre Medresesi kısa sürede bölgenin seçkin ilim ve tasavvuf merkezlerinden birine dönüşmüştür. Irak, İran ve Kafkasyadan çok sayıda zevat tasavvufî eğitim almak üzere Biyâre'ye akın etmişlerdir.⁷¹

Mevlânâ Hâlid'in doğup büyüdüğü Karadağ kasabası ile Tavîle köyü'nün bağlı olduğu Hurmal nahiyesinin kültürü birbirine çok yakındır. Ayrıca Şeyh Osman Sirâceddin Mevlânâ Hâlid'i medrese tahsili yıllarından beri tanıdığı bilinmektedir. Bu durum onu Mevlânâ Hâlid'e iyice yaklaştırtırken Mevlânâ Hâlid için de Hevraman bölgesinden birinin onun ilk halifesi olması kendisi açısından güven verici bir husus olmuştur. Çünkü Şeyh Osman Sirâceddin'in yaşadığı Hevraman bölgesi, Irak'tan çok İran Kürtlerinin gelenek görenek ve dillerini (Kürtçe'nin Goranice lehçesi) yansıtmaktadır.

Şeyh Osman Sirâceddin'in İran'a yönelik irşad faaliyetlerinin Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'tan ayrılarak Şam'a gittiği 1238/1822'den sonra yoğunlaştığı söylenebilir. Şeyh Osman İran'daki yöneticilerden Feth Ali Şah, Muhammed Şah ve Nasiruddin Şah dönemlerinde İran'a halifelerini göndermiş ve Hâlidîliğin Sünnî bölgelerde yayılmasını temin etmiştir. Şeyh Osman Sirâceddin'in İran'da irşad faaliyetleri için belirlediği iki önemli bölge bulunmaktadır. Birincisi Havraman bölgesini çevreleyen ve Sine, Merivan, Sakız ve Bukan şehirlerini içine alan bölgedir. İkinci bölge ise çok daha kuzeyde ve Şii'lerle çevrili olan Sünnî Taliş bölgesidir. Her iki bölgeye de halifeler gönderen Şeyh Osman, hayatının sonuna kadar ciddi bir çalışma ile ilim ve tasavvuf alanında hizmetlerini devam ettirmiştir.

Şeyh Osman Sirâceddin'in yetiştirdiği yüze yakın halifesinin birkaçı istisna hemen hepsi Kürt asıllıdır. Bunlar içinde İrandan gelenlerin oranı oldukça yüksektir. İran sınırının hemen yanı başındaki Merivan'dan, Kirmaşan'a, Sine'den Sakız ve Bukan'a hatta Taliş bölgesine kadar uzanan alanda çok sayıda halife görevlendirmiştir.

Şeyh Osman'ın İran'daki faaliyetlerin bir kısmını bizzat kendisinin deruhte ettiği bilinmektedir. Mevlânâ Hâlid hayatta iken onun emriyle bazı kişilerle görüşmek veya bazı sorunları halletmek üzere İran'a giden⁷² Şeyh Osman, daha sonraki yıllarda da farklı vesilelerle İran'ı ziyaret etmiş ve bir süre oralarda bulunarak halifelerine irşad faaliyetlerinde destek olmuştur. Onun bu ziyaretleri sayesinde

69 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 11-14.

70 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 16.

71 Müderris, *'Ulemâunâ*, ss. 24-627; Muhsin Müftü, *Gevher-i Hakikat*, (Hevler: Çaphane-i Zankoyi Selahaddin, 2001), I, 213-220, 254-256, 296-299, II, 266, 314, 332.

72 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 27.

İranda yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlardan çok sayıda kişinin Müslüman olduklarından bahsedilir.⁷³

Şeyh Osman Sirâceddin'in İrandaki en etkin Hâlidî şeyhi olduğu ve faaliyetleriyle gerek Ehl-i Sünnet düşüncesini gerekse toplumsal tasavvufi altyapıyı güçlendirdiği bilinmektedir. Onun İrandaki Ehl-i Sünnet düşüncesini destekleyen faaliyetlerinin başında, yerel yöneticilerin Sünnî Kürtleri Şiîliğe davet ve baskılarına karşı Irak'taki talebelerini oraya gönderip İrandaki Sünnî âlimlere psikolojik destek sağlaması gelmektedir. Bunun en bariz örneklerinden biri Emanullah Han döneminde yaşanmıştır. Şöyle ki, Emanullah Han Hemedan'dan davet ettiği Hacı Kerim Han adındaki bir Şiî âlimi ile Sine halkını Şîa mezhebine girmeye zorlamayı planlamıştır. Sine'nin ileri gelenleri de Şeyh Osman Sirâceddin'den yardım istemişlerdir. O da oğlu Abdurrahman Ebu'l-Vefa ve ileri gelen halifelerinden Abdurrahim Mevlevî'nin de içinde bulunduğu üst düzey âlimlerden oluşan bir heyeti Sine şehrine göndermiştir. Bu heyet, Emanullah Han'ın Sine halkını Şiîleştirme planı karşısında hem kamuoyu oluşturulmasını hem de Ehl-i sünnet düşüncesini savunan güçlü bir ekiple Şiî âlimlerle mücadele edilmesini sağlamıştır.⁷⁴

Şeyh Osman Sirâceddin'in İrandaki faaliyetleri içinde üzerinde durulması gereken diğer önemli bir husus da, devlet ricali ile yerel yöneticiler arasında meydana gelen savaş ve toplumsal huzursuzluklarda aracı rolünü üstlenmesi ve huzursuzluğun giderilmesinde her iki tarafı teskin edici adımlar atmasıdır. Ğulam Şahan lakabıyla meşhur olan İkinci Emanullah Han'ın Hevraman bölgesi yöneticisi Hasan Sultan üzerine asker göndermek istemesi üzerine Şeyh Osman Merivan'da bulunan İkinci Emanullah Han'ın yanına giderek bölgeye asker göndermemesi ricasında bulunmuştur. Fakat Emanullah Han Şeyh Osman'ın bu ricasını geri çevirmiştir. Bilahare Irak'a Şeyh Osman'ın postnişin olduğu Biyâre Tekkesi'ne Molla Ahmed Şeyhülislamla birlikte gelen ve Şeyh Osman'ın gönlünü almak isteyen İkinci Emanullah Han'a Şeyh Osman'ın iltifatta bulunmadığı ve beraberindeki Molla Ahmed'i ise en üst düzeyde ağırladığı belirtilir.⁷⁵

Şeyh Osman Sirâceddin irşad faaliyetlerinde, büyük bölümü İranda bulunan Hevraman bölgesine ayrı bir önem vermiştir. Hevraman Irak-İran arasında oldukça stratejik bir konuma sahip olduğundan bu bölgenin elde edilmesi Hâlidiliğin İran içlerine doğru çok daha rahat neşrinin sağlayacaktır. Nitekim Şeyh Osman'ın Hevraman'ı incelemesi yirmi yıl içinde Sine, Merivan, Bane ve Sakız şehirlerinde Hâlidiliği en yaygın tarikat haline getirmiştir. Özellikle Savuçbulak (Mahabat) şehrine daha önce Mevlânâ Hâlid'in gönderdiği Şeyh Resûl Savuçbulakî'nin faaliyetleri tek başına yeterli olmamış ve Şeyh Osman o bölgeye birden fazla halifesini göndermiştir. Bunlar içinde aynı zamanda iyi bir tüccar olan Mahabatlı Şeyh

73 el-Beytâr, *Hilyetü'l-beşer*, II, 1052.

74 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 82-83, 303.

75 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 28.

Şemseddin Yûsuf'un Şerefkend beldesine yakın bir köyde kurduğu tekke⁷⁶ ilim ve tasavvuf alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Şeyh İsmail Şirvanî, halifeleri yoluyla Azerbaycan'ın kuzeyi ve Kafkasya bölgesinde Hâlidîliği yayarken, Mevlânâ Hâlid'in diğer bir halifesi Şeyh Osman Sirâceddin et-Tavîlî Azerbaycan'ın güneyinde Hâlidîliği yaymak için oralara halife göndermiştir. Şeyh Osman'ın daha çok Irak ve İran'ın Kürtlerin yaşadığı şehirlerinde irşad faaliyetlerini yürüttüğü halde Kürt olmayan Taliş bölgesine halife göndermesi bu bölgenin tedrisat ve ilmî konularda Kürdistan bölgesinden istifade etmelerine dayandırılır.⁷⁷ Nitekim Taliş bölgesinde yaşayan Sünnî halkın Kürtler gibi Şafî mezhebinden oluşları bu hususa ışık tutmaktadır.

Şeyh Osman'ın, özellikle Taliş bölgesinden olan halifelerinin tasavvufi faaliyetleri ayrı bir ehemmiyete haizdir. Safevî sonrası Şiileştirme politikalarının yoğun baskısından nasıl kurtuldukları ve Sünnî kimliklerini nasıl koruyabildikleri doğrusu merak konusudur. Hamit Algar, Taliş bölgesinin Sünnîliğini muhafaza etmesini büyük şehirlerden uzak oluşuna ve bu bölgede resmî eğitimin bulunmayışına bağlamaktadır.⁷⁸ Bu tespit doğru olmakla beraber yetersizdir. Bölgede Sünnîliğin muhafazasında Kafkasya'nın Müslüman halkları gibi Taliş halkının da inanç ve kültürünü korumada sahip olduğu güçlü karakter ve fedakârlığının yanında, bölgedeki tasavvufi yapılanmayı da göz ardı etmemek gerekir.

Şeyh Osman'ın Taliş bölgesinde faaliyette bulunan dört halifesinden bahsedilir. Bunlar; Hacı Mahmud Kürdistanî, Şihabüddin Talişî, Hacı Halife ve Şeyh Ali Anberânî(ö.1320/1902)'dir. İran'ın kuzeybatısında ve çoğunluğu Irak ve Osmanlı sınırına bitişik Sünnî Kürt şehirlerinde Şeyh Osman'ın halifelerini gönderme ve yönlendirme hususlarında çok sıkıntı çekmediği düşünülebilir. Zira bundan önce aynı bölgede Kadirî şeyhleri de faaliyetlerini yürütme imkânı bulmuşlardı. Fakat Sünnî ortamdan kopuk olan Taliş bölgesinde durumun güneydeki Sünnî şehirler kadar rahat olduğu düşünülmemelidir. Nitekim Şeyh Osman'ın Taliş'e görevlendirdiği halifelerinden Hacı Mahmud Kürdistanî siyasî faaliyet yaptığı gerekçesiyle tutuklanmış ve Tahran'a gönderildikten sonra orada vefat etmiştir. Kendisiyle birlikte tutuklanan talebesi Muhammed Sadık ise bir müddet hapis yattıktan sonra Taliş'e geri dönmüştür.⁷⁹ İlginçtir ki Şeyh Osman'ın Taliş'e gönderdiği diğer bir halifesi Şeyh Şihabüddin Talişî de irşad faaliyetlerinde bulunduğu Taliş'ten sürgün ve hapis cezası verilerek uzaklaştırılmıştır.⁸⁰ Şeyh Osman'ın Talişli üçüncü halifesi Hacı Halife hakkında bilgi bulunmamaktadır. Fakat dördüncü halifesi Şeyh Ali

76 Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, (İstanbul: Çağlayan Yayınları, 1996), s. 282.

77 Algar, *Nakşibendilik*, s. 316.

78 Algar, *Nakşibendilik*, s. 311.

79 Algar, *Nakşibendilik*, s. 316.

80 Algar, *Nakşibendilik*, s. 316-317.

Anberanî İran'ın Erdebil mıntkasının kuzeyinde bulunan aşağı Anberan köyü ile Azerbaycan Cumhuriyetinin güney sınırında yer alan yukarı Anberan köyü arasında irşad faaliyetlerinde bulunmuştur.⁸¹ Şeyh Ali Anberanî'nin irşad faaliyetleri Kaçar Hanedanı'ndan Nasirüddin Şah dönemi ile Müzafferüddin Şah'ın ilk yedi yılına rastlamaktadır.

3.7. Muhammed Bahâeddin et-Tavîlî

Şeyh Osman Sirâceddin'in üçüncü oğludur. 1252/1837 yılında Tavile köyü'nde doğmuştur. Molla Mahmud Dişeyî'nin yanında Kur'an-ı Kerim'i öğrenen Şeyh Muhammed Bahâeddin, babasının özel kâtibi olan Molla Hamid el-Bîsarânî'den sıralı medrese kitaplarını okumuştur. On beş yaşında babasından tarikat icâzeti alan Şeyh Muhammed Bahâeddin babasının 1283/1867'de vefatından sonra Tavile Tekkesi'nde irşad postuna oturmuştur.⁸² Şeyh Muhammed Bahâeddin, Tavilede postnişin olduktan sonra babasının İrandaki faaliyetleri için gayret sarf etmiştir. Şeyh Muhammed Bahâeddin'in İrandaki faaliyetleri tedrisat ve irşad faaliyetlerinden ziyade toplumsal hadiselerde arabuluculuk ve huzursuzluğun diyalog yoluyla giderilmesine yönelik çabalar olarak kendini göstermektedir.

1286/1870'da İran Şahı Nasirüddin'in amcası Ferhat Mirza, Hewraman bölgesini İran idaresine boyun eğdirmek üzere bir ordu hazırlatmıştır. Şeyh Muhammed Bahâeddin bunu haber alınca Ferhat Mirza'ya Müslüman kanı akıtılmaması için ordunun geri çekilmesini ve sorunun uygun bir zeminde halli için çalışılmasını tavsiye eden bir mektup yazmıştır. Fakat Ferhat Mirza'nın şeyhe yazdığı cevabi mektubun başında yer alan şu beyitte, tavsiyesine uymayacağına dair çok sert ve alaycı ifadeler yer almaktadır:

ما شیخ و زاهد نمی شناسیم
یا جامِ باده. یا روی ساقی

Tercümesi:

*Biz tanımayız şeyh ve sûfi
Ya bâde câmi'dır (bizde), ya sâkinin yüzü*

Ferhat Mirza'nın istihzâ ve kibir dolu beytine karşılık Şeyh Muhammed Bahâeddin şu beyitle karşılık verir:⁸³

ما میر و سلطان نمی شناسیم
یا عدل و احسان. یا قهر باقی

81 Algar, *Nakşibendilik*, s. 319-322.

82 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 62-63; Baba Merdoh Rûhânî, *Târîh-i Meşâhir-i Kurd*, (Tahran: İntişârât-ı Sürûş, 1382), I, 461.

83 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 67.

Tercümesi:

Biz tanımıyoruz mîr ve sultan

Ya adil olur iyilik eder, ya da yok olup gider

Şeyh Osman Sirâceddin'in kâtibi ve halifesi olan Şeyh Hamid Bîsarânî Ferhat Mirza'nın Hevraman bölgesine saldırması hadisesini bir kasidesinde anlatır ve canını zor kurtardığını ifade ederek şöyle der:⁸⁴

خزید حضرت شهزاده در یکی سوراخ
شدند عسکر شاهانه جمله زیر و زیر

Tercümesi:

Şehzâde (Ferhat Mirza) bir deliğe saklandı

Şahın bütün askerleri (de) alt üst oldu

Hevraman bölgesi başta olmak üzere İranda Sünnî Kürtlerin meskûn olduğu bölgelerle iletişimini devam ettiren Şeyh Muhammed Bahâeddin, Erdelan bölgesinin yöneticisi Müeyyidü'd-devle lakaplı Tahmasb Mirza gibi yerel yöneticiler⁸⁵ ile İranda Urmiye şehri ağırlıklı olmak üzere irşad faaliyetlerini yürüten Seyyid Ubeydullah Nehri gibi Hâlidî şeyhleriyle mektuplaşmıştır.⁸⁶ Ayrıca babasının vefatından sonra halifelerinden intisaplarını yenileyen İranlı Hâlidî şeyhlerini aynı görev yerlerine göndermiştir. Bunlardan Azerbaycan Cumhuriyetinin güney sınırında görev yapan Şeyh Ali Anberanî'yi İranın Taliş bölgesinde özellikle Anberan köyünde başlatılan irşad faaliyetlerini devam ettirmesi için tekrar memleketine göndermiştir.⁸⁷

Şeyh Muhammed Bahâeddin 1298/1880'de Kulp köyünde vefat etmiştir. Cenazesi Tavile köyüne getirilerek babasının yanına defnedilmiştir.⁸⁸

3.8. Şeyh Ömer Ziyâeddin Biyarî

Şeyh Ömer Ziyâeddin 1255/1839 senesinde Biyâre'de doğmuştur. Diğer kardeşleri gibi o da ilk önce aile hocaları olan Molla Mahmud Dişeyî'den Kur'an-ı Kerim ve Molla Hamid el-Bîsarânî'den de sıralı medrese kitaplarını okumuştur. Babası onu Şeyh Halis Talabanî'nin gözetiminde medrese tahsiline devam etmesi için Kerkûke göndermiştir. Şeyh Ömer Ziyâeddin, Şeyh Halis Talabanî'nin oğlu Şeyh Ali ile beraber bir müddet Bolağ Camiinde Seyyid Muhammed Bolağ'dan ders almışlardır. Daha sonra Biyâre'ye dönen Şeyh Ömer Ziyâeddin babasından icâzet almakla beraber abisi Şeyh Muhammed Bahâeddin'in yanında tasavvufî eğitimine devam etmek üzere Tavile'ye gönderilmiştir.⁸⁹

84 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 284-286.

85 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 73.

86 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 75-76.

87 Algar, *Nakşibendilik*, s. 321.

88 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 73.

89 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 125-126.

Tavilî ailesine mensup Hâlidî şeyhlerinden en çok tekke açan kişi Şeyh Ömer Ziyâeddindir.⁹⁰ Biyâre Tekkesi'nde irşad faaliyetlerini yürütmekle beraber, İranda çoğunluğu babasının halifeleri olan Hâlidî şeyhleriyle iletişimi koparmamıştır. Ayrıca bir kısmıyla aile dostluğu ve akrabalık bulunan Hevraman beyzâdeleri⁹¹ ile Kürdistan yöneticisi Hüsamülmülk⁹² gibi İran'lı yerel yöneticilere yazdığı mektuplar Şeyh Ömer Ziyâeddin'in İran Şahı Nasirüddin Kaçar döneminde İran'lı yöneticilerle olan münasebetinin yazılı şahitleridir. Şeyh Ömer Ziyâeddin, Nasirüddin Şah'dan sonra tahta oturan Müzafferüddin Şah'a 1315/1897'de bir mektup yazarak onu övmüş ve kendisini tebrik etmiştir. Mektupta kullandığı cümleler özellikle 1880'lerde Seyyid Ubeydullah hadisesinden sonra İran'lı yöneticilerin Hâlidî şeyhlerine karşı takındıkları sert tavrı yumuşatmak ve faaliyetlerini rahatça yürütebilmek için izin ve destek istediği imajını vermektedir.

Şeyh Ömer Ziyâeddin'in Müzafferüddin Şah'a yazdığı mektupta kullandığı şu beyit meramını özetlemektedir:

سعادت آن کسی دارد که شه باشد بناه او
جو شه باشد بناه او فلک شد تکيه کاه او⁹³

*Mutlu kişi odur ki, ona sahip çıka Şah
Şah'ın sahip çıktığına, Felek olur Hânegâh*

Şeyh Ömer Ziyâeddin 1318/1900'de Biyâre'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.⁹⁴

3.9. Şeyh Şemseddin Yûsuf el-Burhânî

Şeyh Osman Sirâceddin'in halifelerinden Şeyh Şemseddin Yûsuf, Mahabat şehrinin doğusuna düşen *Burhân köyü*'nde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi bilinmemektedir. Bilbas Aşiretine mensuptur.⁹⁵ Medrese tahsilinin ardından tasavvufa meyleden Şeyh Şemseddin Yûsuf, Biyâre'de postnişin olan Şeyh Osman Sirâceddin'in yanına giderek tasavvufi eğitim almıştır. Tarikat icazeti aldıktan sonra memleketi Mahabat'a dönen Şeyh Şemseddin, önce doğduğu Burhân köyü'nde irşada başlamış bir süre sonra Şerefkend köyü'ne giderek orada ikamet etmiştir. Bilhare satın aldığı Solavkan köyü'nde büyük bir tekke yaptırmıştır.⁹⁶

Şeyh Şemseddin Yûsuf, satın aldığı köyün arazilerinin dörtte birini yaptırdığı tekkeye bağışlamıştır. Böylece tekkede yürütülen ilmi ve tasavvufi hizmetler ile

90 Abdulcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ve Hâlidî Tasavvuf Geleneğinin Tarihi Gelişim Süreci*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 299-303.

91 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 213-214.

92 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 216-217.

93 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 276.

94 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 124.

95 Bilbas, Urmiye Gölünün güneybatısında meskûn olan altı farklı aşiretten oluşan bir aşiretler konfederasyonunun adıdır.

96 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 416.

orada barınan talebe ve müritlerin kimseye muhtaç olmadan eğitimlerini sürdürmelerini sağlamıştır. Şeyh Şemseddin ömrünün sonuna kadar bu tekkede irşad faaliyetleriyle meşgul olmuş, halkı ilim ve tasavvufun yanında çalışmaya, elinin emeğiyle geçinip kimseye yük olmamaya, en azından Kur'anı tecvitli okuyabilecek kadar medrese eğitimi almaya sevk etmiştir.⁹⁷

Şeyh Şemseddin Yûsuf, yerine kimseyi bırakmadığını vasiyet ederek 1333/1914'te Solavkan köyü'nde vefat etmiş ve kurduğu tekkenin yanına defnedilmiştir.⁹⁸

3.10. Şeyh Kemaleddin Biyarî

Ömer Ziyâeddin Biyarî'nin oğlu olan Şeyh Kemaleddin (Şeyh-i Kamil) olarak bilinir. 1340/1921'de Biyâre'den ayrılarak Taliş bölgesine gitmiştir. Önce Anberan bölgesinin tanınmış Hâlidî şeyhi Muhammed Said'in evinde bir süre kaldıktan sonra Erdebil civarındaki Sünnî köylerde irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Fakat İran'lı yöneticiler daha önceki Hâlidî şeyhleri gibi onun da faaliyetlerini kısıtlamak için onu Kerganrud mıntıkasının ileri gelenlerinden Seyyid Hidayet Eşref'in malikânesinde zorunlu ikamete tabi tutmuşlardır.⁹⁹

3.11. Şeyh Alaaddin Biyarî

Şeyh Alaaddin, Şeyh Ömer Ziyâeddin'in oğlu olup 1280/1863 yılında Tavile köyü'nde doğmuştur. Medrese eğitimini Molla Hamid el-Bîsarânî'nin yanında tamamlayan Şeyh Alaaddin, tasavvufî eğitimini amcası Şeyh Muhammed Bahâeddinden almıştır.¹⁰⁰

Babası Şeyh Ömer Ziyâeddin'in vefatından sonra Halepçe ile Biyâre köyü arasında yer alan Dereşiş köyü'nde ikamet etmeye başlamış ve orada bir tekke kurmuştur. Yaklaşık bir yıl sonra İran'a giderek önce Hevraman bölgesinde bulunan Servâbâd köyü'nde bir müddet kalmış, bilahare tekke inşa ettiği Durûd köyü'ne yerleşmiştir.¹⁰¹

İranda faaliyet gösteren Hâlidî şeyhleri içinde Şeyh Alaaddin el-Biyârî'nin ayrı bir yeri vardır. Çünkü onun Sine şehrinde açtığı Durûd Tekkesi Hâlidîliğin İrandaki en faal ve etkin irşad merkezi haline gelmiştir. Durûd Tekkesi ilmî ve tasavvufî faaliyetlerinden ayrı olarak bir sivil toplum kuruluşu gibi halka hizmet vermiştir. Birinci Dünya Savaşının sürdüğü 1336/1917 yılında meydana gelen kıtlık sebebiyle bölge halkı zor günler geçirince, Şeyh Alaaddin Durûd Tekkesi'nin

97 Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 282.

98 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 416.

99 Algar, *Nakşibendîlik*, s. 329.

100 Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 255; Abdurrezzak Abdurrahman Muhammed, *Serbürdeki Havraman Serdâneki Tavile*, (Tahran: Çaphâne-i Mahâret, 2005), s. 580.

101 Müderris, *Ulemâunâ*, s. 404.

bütün maddi olanaklarını seferber etmek suretiyle halkı bir nebze olsun rahatlatmaya çalışmıştır.¹⁰²

Durûd Tekkesi bölgede tanınan önemli bir ilim ve tasavvuf merkezi haline gelince farklı zamanlarda bölgeye gelen üst düzey İran'lı devlet ricali ve yerel yöneticilerin de ziyaret ettikleri bir yer haline gelmiştir. Örneğin İran'ın Ruslarla savaştığı bir dönemde Sultan İsmail Han Erdelanî Durûd Tekkesi'nde Şeyh Alaaddin'in misafiri olmuştur.¹⁰³

Birinci Dünya Savaşında Ruslar büyük bir askeri güçle İran üzerinden Irak'ın kuzeyindeki şehirlere saldırınca Osmanlı subaylarından Ömer Naci Bey hemen bölgeye intikal etmiş ve yerel halkın Ruslara karşı organize edilmesi ve silahlandırılması için bölgedeki meşayih ve ileri gelenlerle bir dizi görüşmeler yapmıştır. Görüştüğü kişiler içinde Tavilî Ailesine mensup Hevraman Hâlidî şeyhleri de bulunmaktadır. O dönem İranda buluna Şeyh Alaaddin Süleymaniye şehrinde yoğunlaşan çalışmalara destek olmak ve Rezav denen mıntıkada silahlı güçleri toplamak için girişimlerde bulunmuştur. Yaklaşık dört bin silahlı kişinin toplandığı Rezav mıntıkasından Sine şehrine gidecek yerel ordunun başına Şeyh Alaaddin geçmiştir. Şeyh Alaaddin'in çocuklarının da iştirak ettiği¹⁰⁴ bu savaşta Ruslara karşı ciddi bir mücadele örneği verilmiş ve Ruslar etkin savunma karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu savaşta kardeşi Şeyh Necmeddin de İran'ın Merivan şehrine gönderilen ordunun başında yer almıştır.¹⁰⁵ Savaş sırasındaki hadiselerle şahit olan Üsteğmen Serezli Mehmed Ragıb'ın şu sözleri İranda Hâlidî şeyhlerinin gayretlerinin yanında halk nezdindeki saygınlıklarını da gözler önüne sermektedir:

“.....Halbuki şimdi buraların en muteber şeyhi adeta peygamber gibi addedilen Şeyh Necmeddin geliyor da kendisine ancak bir bardak çay ikram edilebiliyor.”¹⁰⁶

Kaçar Hanedanı'ndan Ahmed Şah dönemine rastlayan bu hadise, Hâlidî mensuplarının Osmanlıya verdikleri desteğin yanında İran topraklarında ciddi bir varlık ve saygınlıklarının bulunduğunu da ortaya koymaktadır.

Kardeşi Şeyh Necmeddin'in vefat etmesinden dolayı İran'daki Durûd Tekkesi'nden ayrılmak zorunda kalan Şeyh Alaaddin, 1338/1919'da Biyâre Tekkesi'nde posta oturmuştur.¹⁰⁷ Şeyh Alaaddin 1373/1953'te Biyâre'de vefat etmiştir.

102 Müderris, *Ulemâunâ*, s. 405.

103 Müftü, *Gevher-i Hakikat*, II, 72.

104 Muhammed, *Serbürdeki Havraman*, s. 968.

105 Muhammed Rauf Tavakkulî, *Târih-i Tasavvuf der Kurdistan*, (Tahran: İntişârât-ı Tavakkulî, 1381), s. 9.

106 Serezli Mehmed Ragıb, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti*, s. 92.

107 Muhammed, *Serbürdeki Havraman*, s. 580.

Sonuç

İran, bulunduğu coğrafya itibariyle eskiden beri önemini koruya gelmiştir. Bu coğrafyada uzun bir süreç sonunda meydana gelen ve çevresini de etkileyen dil ve kültürel doku, İranda egemen olan farklı güç ve hânedânlar tarafından benimsenmiş ve devam ettirilmiştir. Miladî 7. Asırda Müslümanların egemen olduğu İran toprakları, sahip olduğu dil ve kültürle beraber İslam dünyasının bir parçası haline gelmiştir. Bu durum İran'ın Müslüman olmakla beraber her zaman onların genelinden farklı bir konumda yer almasına sebep olmuştur.

İranda çok sayıda devlet kurulmuş ve hânedân iş başına gelmiştir. 18. Asrın sonundan 20. Asrın ilk çeyreğine kadar İran'ı yöneten Kaçar Hânedânı da bunlardan biridir. Muhammed Ağa Han, Feth Ali Şah, Muhammed Şah, Nasirüddin Şah, Muzafferüddin Şah, Muhammed Ali Şah ve Ahmed Şah ile temsil edilen Kaçarlar dönemi, İran tarihindeki en netameli dönemlerden birini oluşturmaktadır. Kaçar Hanedanı'na mensup İran şahları, İran'ın kökleri eskiye dayanan devlet geleneği tecrübesinden yeterince istifade edememişlerdir. İranda merkezi bir otorite kuramayan Kaçarlar, bu açığı, yerel güçler ile bazı ruhanî liderlerin yardımıyla kapatma yoluna gitmişlerdir. Kaçarlar, yönetici olarak sahip oldukları şahlık payesinin yanında dinî bir kisveye bürünmekte de bir beis görmemişlerdir.

Kaçarların İranda yönetimlerini sağlamlaştırdıkları bir dönemde Irak- İran sınırında yer alan Süleymaniye şehrinde ortaya çıkan Nakşibendilik, çok geçmeden İran'ı da etkilemeye başlamıştır. Mevlânâ Hâlid ve halifelerinin irşad faaliyetleriyle, İran'ın kuzeybatısındaki şehirlerde yaşayan Sünnî Kürtler arasında Hâlidilik adıyla yayılmaya başlayan Nakşibendî tarikatı, kısa bir süre sonra İran-Azerbaycan sınırına yakın Taliş bölgesindeki Türkler ile Basra Körfezinde yaşayan yine Sünnî Araplar arasında tanınmaya başlamıştır. Kaçar Hânedânından Feth Ali Şah döneminde İranda Sünnî Kürtler, Türkler ve Araplar arasında toplumsal desteğini arttıran Hâlidilik, İran Şahı Muhammed Kaçar döneminde İranda en parlak yıllarını yaşamıştır. Bu dönemde Hâlidilik İranda Sünnîler arasında daha önce yayılma imkânı bulan Şâziliyye ve Kâdiriyye tarikatlarını geride bırakarak ilk sıraya yükselmiştir.

İranda tasavvufî faaliyetleri görülen çok sayıda Hâlidî şeyhi içinde Urmiye ve çevresindeki faaliyetleriyle gündeme gelen Seyyid Tâhâ Hakkârî, Seyyid Muhammed Salih Nehri ve yeğeni Seyyid Ubeydullah Nehri ile daha güneydeki Mahabat, Sakız, Merivan gibi şehirlerde faaliyet yürüten Şeyh Resûl Savuçbulakî, Şeyh Osman Sirâceddin et-Tavilî'nin çocukları ve halifeleri olan Şeyh Muhammed Bahâeddin et-Tavilî, Şeyh Alaaddin el-Biyârî, Şeyh Yûsuf el-Burhanî ve Taliş bölgesinde Hâlidiliği yayan Şeyh Hacı Mahmud Kürdistanî, Şeyh Şihabüddin Talişî ve Şeyh Muhammed Said el-Anberânî ve Şeyh Kemaleddin el-Biyârî en çok tanınanlardır.

Hâlidî şeyhleri Irak, Anadolu ve Kafkasya'da olduğu gibi İranda da sadece ilim ve tasavvufu meşgul olmamışlardır. İranda meydana gelen önemli siyasî ve toplumsal olaylara da doğrudan veya dolaylı olarak müdahil olmak suretiyle varlıklarını hissettirmişlerdir. Zaman zaman savaşla sonuçlanan Osmanlı-Rus ve İran ilişkilerinde Hâlidîlerin Sünnî düşünceyi destekleyen Osmanlı yanlısı tavırları etkili olmuştur. Bu nedenle İran devlet ricali, Hâlidîlerin İranda'naki nüfuzlarını dikkate alarak hareket etmişlerdir.

Kaynakça

- Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, çev.: Dilek Şendil, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011).
- Akyüz, Necati, *Sâdât-ı Kirâm Âlemi*, (y.y.: Kahraman Ofset, t.y.).
- Algar, Hamit, *Nakşibendilik*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007).
- Averyanov, Pyotr İvanoviç, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2010).
- Azzâvî, Abbas, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Kürdî*, 2/2, (1974).
- el-Bağdâdî, Muhammed b. Süleyman, *el-Hadikatü'n-Nediyye fi Âdâbi't-Tarikati'n-Nakşibendiyye ve'l-Behçeti'l-Hâlidîyye*, (Mısır: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1310).
- Bilge, M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005).
- el-Bervârî, Muhammed Zeki, *el-Kurd ve'd-Devletü'l-Osmâniyye*, (Dimaşk: Dâru'z-Zaman, 2009).
- el-Beytâr, Abdürrezzak, *Hilyetü'l-Beşer fi Târihi'l-Karni's-Sâlise Aşer I-III*, thk.: Muhammed Behçet el-Beytâr, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993).
- Bisârânî, Hamid Katib, *Riyâzü'l-Müştâkin fi Menâkib-i Mevlânâ Hâlid Ziyâiddîn*, Yazma nüsha, (Erbil 1316).
- Çağlayan, Mehmet, *Şark Uleması*, (İstanbul: Çağlayan Yayınları, 1996).
- Djalili, Mohammad Reza, Kellner, Thierry, *İrân'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev.: Reşat Uzman, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2011).
- Ebübekir, Ahmed Osman, *el-Âsâru'l-Kâmile*, haz.: Âzâd Ubeyd Sâlih, (Süleymaniye: Bin-gey Jin Yayınları, 2009).
- Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, (Trabzon: K.T.Ü Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1996).
- Feyzi, Keyumars, *Kıyâmu Şeyh Ubeydullah Şemzîni Der Devre-i Nasirüddin Şah-ı Kaçar*, (İlam: İntişârât-ı Cevher-i Hayat, 1391).
- Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi*, çev.: Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011).
- el-Hânî, Abdülmecid, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fi Hakâiki Ecillâi'n-Nakşibendiyye*, (Erbil: Matbaatu Ârâs, 2009).
- Hakan, Sinan, "Dini Bir Otoriteden Siyasi Bir Hüviyete: Seyyid Tâhâ -yı Nehri", *Uluslararası Mutasavvıf Seyyid Tâhâ -i Hakkâri Sempozyumu*, (İstanbul: Hakkâri Üniversitesi Yayınları, 2013).
- Haydarî, İbrahim Fasîh, *el-Mecdü't-Tâlid fi Menâkibi-Şeyh Hâlid*, (İstanbul: Matbaatu'l-Âmire, 1292).
- Hodgson, M.G. S., *İslam'ın Serüveni*, çev.: Komisyon, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995).
- Hurşid Paşa, *Rihletü'l-Hudûd beyned-Devleti'l-Osmâniyye ve İran*, çev.: Mustafa Zehran, haz.: es-Safsâfi Ahmed el-Kutûrî, (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmi Li't-Tercüme, 2009).
- Karadeniz, Yılmaz, *İranda Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (İstanbul: Bakış Yayınları, 2006).

- Kavak, Abdulcebbar, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ve Hâlidî Tasavvuf Geleneğinin Tarihi Gelişim Süreci*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Kavuncu, Mustafa, *Seyyid Ahmed Arvasi Hayatı-Tefekkürü-Eserleri*, (İstanbul: Burak Yayınları, t.y.).
- Kramers, J.H., “İran, Tarihi ve Etnografik Bakış”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, t.y.).
- Komisyon, *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2010).
- Korkusuz, M. Şefik, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih Nakşibendî*, (İstanbul: Kilim Matbaacılık, 2010).
- Lewisohn, Leonard, *Miras-ı Tasavvuf I-II*, çev.: Mecdüddin Keyvânî, (Tahran: Neşr-i Merkez, 1384).
- Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, sad.: Nihat Yazar, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1973).
- Memiş, Abdurrahman, *Hâlid-i Bağdadî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, (İstanbul: Kitabevi, 2000).
- Muhammed, Abdurrezzak Abdurrahman, *Serbürdeki Havraman Serdâneki Tavile*, (Tahran: Çaphâne-i Mahâret, 2005).
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, “İran, Osmanlı İnan Münasebetleri”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), 2000.
- Müderriş, Abdülkerim, *‘Ulemâunâ fî Hidmeti’l-İlmi Ve’l-Din*, (Bağdat: Dâru’l-Hürriyye, 1983).
- *Yâd-ı Merdân*, (Hevler: Çaphâne-i Ârâs, 2011).
- Müftî, Muhsin, *Gevher-i Hakikat*, (Hevler: Çaphâne-i Zankoyi Selahaddin, 2001).
- Naskalı, Esko, “İran”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), 2000.
- en-Necdî, Osman b. Sind el-Vâilî, *Asfa’l-mevârid min silsâli ahvâlî’l-imam Hâlid*, (Mısır: el-Matbaatü’l-İlmiyye, 1310).
- Nehri, Ubeydullah, *Tuhfetü’l-Ahbâb*, haz.: Seyyid İslam Duâgu, (Urumiye: İntişârâtı Hüseyinî, 1978).
- Olson, Robert, *Târîhu’l-Kifâhi’l-Kavmiyyi’l-Kürdî*, çev.: Ahmed Mahmud el-Halil, (Beyrut: Dâru’l-Fârâbî, 2013).
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1994).
- Potter, Lawrence G., “Moğollar Sonrası İranda Süfiler ve Sultanlar”, çev.: Hanifi Şahin, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 28(2011).
- Rûhânî, Baba Merdoh, *Târîh-i Meşâhir-i Kurd*, (Tahran: İntişârât-ı Surûş, 1382).
- Sahib, Muhammed Es’ad, *Buğyetü’l-Vâcid fî Mektûbatı Hazreti Mevlânâ Hâlid*, (Dimaşk: Matbaatu’t-terakkî, 1334).
- es-Selefi, ed-Duskî, Abdulmecid, Tahsin İbrahim, *Mu’cemu’ş-Şu’arâi’l-Kurd*, (Duhok: Sipîrêz, 2008).
- Serkis, Ya’kûb, *Mebâhis Irakîyye*, (Bağdat: Şirketü’t-Ticâre ve’t-Tibâati’l-Mahdüde, 1948).
- Serezli Mehmed Ragıb, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, haz.: Raif İvecan, Ahmet Efiloğlu, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011).
- Sümer, Faruk, “Kaçarlar”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), 2001.
- Taşyürek, Muzaffer, *Hatme-i Hâcegân Sultanları*, (İstanbul: Hâcegan Yayınları, 2003).
- Tavakkulî, Muhammed Raûf, *Târîh-i Tasavvuf der Kurdistan*, (Tahran: İntişârât-ı Tavakkulî, 1381).
- Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdih, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, (Beyrut: Dâru Sadır, 1992).
- Yılmaz, H. Kamil, “Tâha’l-Hakkâri”, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, (İstanbul: Şûle Yayınları, 1995).